ФОЛІО. ВЕЛИКА КНИГА. СВІТОВА КЛАСИКА

Фрідріх Ніцше

•

ТАК МОВИВ ЗАРАТУСТРА
ШОПЕНГАУЕР ЯК ВИХОВАТЕЛЬ
ВЕСЕЛА НАУКА. ПО ТОЙ БІК ДОБРА І ЗЛА. СУТІНКИ ІДОЛІВ

Харків
«ФОЛІО»

1

Якщо запитати мандрівника, що побачив багато країн і багато народів, які властивості він помітив скрізь у людях, той скаже: вони мають схильність ледарювати. Дехто міг би відзначити, що правильніше й справедливіше було б сказати: всі вони боязкі. Вони ховаються за звичаями та думками. Насправді, кожна людина добре знає, що він єдиний у світі, унікальний і що ніколи більше такий рідкісний випадок не змішає пістряве різноманіття в одне ціле, яким він є: він це знає, але приховує це як нечисте сумління — навіщо? Через страх перед сусідом, який вимагає дотримуватися звичаїв і сам ховається за ними. Але що саме примушує людину боятися сусіда, думати і діяти, як стадна тварина, а не радіти тому, що ти унікальний. Можливо, у декого — це сором'язливість. У більшості ж — інертність, млявість, коротше, схильність до лінування, про яку казав мандрівник. Він мав рацію: люди ще лінивіші, ніж боязкі і бояться вони здебільшого труднощів, які на них звалила б безумовна чесність й оголеність. Одні лише художники ненавидять невимушену ходу у позичених манерах і судженнях через плече і знімають покрови з таємниці, з нечистого сумління — той факт, що кожна людина є чудом, що сталося лише один раз, вони наважуються показати нам людину, якою вона є — і лише вона одна — до кожного руху м'язу; навіть більше, що в цій суворій послідовності своєї винятковості людина прекрасна і варта уваги, нова і неймовірна, як кожне творіння природи,

і зовсім не нудна. Якщо великий мислитель зневажає людей, то він зневажає їхні лінощі: адже через них вони видаються фабричним товаром, неважливими, не гідними спілкування та повчань. Людині, що не хоче бути частиною маси, треба лише припинити почуватися комфортно; нехай вона слідує за своїм сумлінням, яке закликає: «будь собою! Все, що ти зараз робиш, думаєш і хочеш, все це — не ти».

Кожна юна душа чує цей заклик вдень і вночі і здригається; бо вона передчуває споконвіку призначену їй міру щастя, коли думає про своє справжнє звільнення: того щастя, посприяти якому не може ніхто, доки вона закута в кайдани чужих суджень і страху. І яким невтішним та безглуздим може стати життя без цього звільнення! У природі немає безрадіснішого й огиднішого створіння, ніж людина, що поступилася своїм генієм і тепер скоса позирає праворуч, ліворуч, назад і довкола. По суті, краще таку людину й не чіпати, бо вона — лише оболонка без ядра, розфарбовані, гнилі й надуті одежі, вирядженний привид, що більше не може викликати ні страху, а тим паче співчуття. І коли справедливо говорять про лінивих, що вони вбивають час, то нам треба справді потурбуватися, щоб час, у якому в питаннях особистого блага покладаються на суспільну думку, тобто на приватну лінь, справді вбили: маю на увазі, щоб його викреслили з історії істинного звільнення життя. Якою великою мусить бути відраза наступних поколінь, коли вони вивчатимуть надбання того періоду, яким керували не живі люди, а видимість людей, що мислили суспільними думками; можливо, саме тому наша епоха видаватиметься якомусь далекому нащадку найтемнішим і найневідомішим, адже й найнелюдянішим, розділом історії. Я йду новими вулицями наших міст і думаю, що жоден із цих жахливих будинків, збудованих суспільно-мислячим поколінням, у якомусь столітті вже не стоятиме і що тоді також повалять і думки цих будівників. І якими сповненими надії повинні бути всі ті, хто не почу-

вається громадянином цього часу; бо якби вони були такими, то теж служили б тому, щоб убивати свій час і загинути разом із ним — а вони, навпаки, хочуть пробудити час для життя, щоб далі жити у цьому житті.

Але навіть коли б у нас не залишалося жодної надії на майбутнє — то наше дивне буття саме зараз найдужче спонукає нас жити за власною мірою і за власним законом: той незбагненний факт, що ми живемо саме сьогодні, хоч мали безкінечний час для виникнення, що ми володіємо лише коротеньким сьогодні і в ньому мусимо показати, чому і для чого ми виникли саме зараз. Ми повинні бути відповідальними перед собою за наше буття. Відповідно, ми хочемо самі бути керманичами цього буття і не допускати, щоб наше існування походило на бездумну випадковість. Із життям треба поводитися трохи нахабно і ризиковано, тим паче, що в гіршому, як і в кращому, випадку, ми однаково його втратимо. Навіщо прив'язуватися до цього клаптика землі, до цього ремесла, для чого дослухатися до того, що говорить сусід? Як провінційно — підкорюватися поглядам, які за кілька сотень миль вже не обов'язкові. Схід і Захід — це лише лінії, які хтось вимальовує крейдою перед нашими очима, щоб посміятися над нашою боязливістю. Я хочу спробувати дійти до свободи, каже собі юна душа; їй перешкоджатиме те, що волею випадку дві нації ненавидять одна одну і воюють, або що між двома частинами світу пролягає море, або що довкола навчають релігії, якої ще кілька тисячоліть тому взагалі не існувало. Все це — не ти, каже вона собі. Ніхто не може збудувати мости, якими саме ти мусиш пройти своє життя, ніхто крім тебе. Звісно, є незліченна кількість доріжок, мостів і напівбогів, які хочуть перевести тебе через річку; але ціною тебе самого; ти б віддав себе в заставу і програв. У світі є лише одна єдина дорога, якою ніхто, крім тебе, йти не може: куди вона веде? Не запитуй, іди нею. Хто це сказав: «Людина ніколи не сходить вище, ніж коли не знає, куди ще її може завести дорога»?

Але як ми себе віднайдемо? Як людина може себе впізнати? Адже це темна й заплутана річ; і якщо заєць має сім шкір, то людина може сім разів по сімдесят здирати з себе шкіру й однак не зможе сказати: «ось тепер це — справжній ти, а не оболонка». До того ж таке розкопування самого себе й примусове сходження в глибини свого єства найкоротшим шляхом — болісне й небезпечне починання. Дуже легко зашкодити собі так, що вже жоден лікар не зцілить! А крім того, навіщо все це, коли все свідчить про наше єство: наша дружба і наша ворожнеча, наш погляд і потиск руки, наші спогади і все, що ми забуваємо, наші книжки і розчерк нашого пера? Але щоб почути найважливіше — є такий спосіб. Нехай юна душа подивиться на своє минуле життя і запитає: що досі ти дійсно любила, до чого тебе тягнуло, що володіло тобою і разом із тим ощасливлювало? Постав перед собою ряд цих предметів, перед якими ти захоплювався, і, може, своєю суттю і своєю послідовністю вони покажуть тобі закон — основний закон твого власного я. Порівняй ці предмети, подивися, як кожен із них доповнює інший, розширює, перевершує, прояснює, як вони утворюють сходи, якими ти досі здирався до самого себе; бо твоя справжня сутність лежить не прихована глибоко в тобі, а незмірно високо над тобою чи, принаймні, над тим, що ти зазвичай вважаєш своїм Я. Твої справжні вихователі й наставники показують тобі, що є істинним первісним смислом і основою твоєї сутності: щось, що не піддається ніякому вихованню і формуванню, до того ж важкодоступне, переплетене, закостеніле; твої вихователі можуть бути лише твоїми визволителями. І в цьому — таємниця всякого навчання: воно не дає нам штучних кінцівок, воскових носів, очей, озброєних окулярами; а те, що змогло би принести такі дари, — це лише слабка подоба виховання. Виховання ж — це звільнення, виривання усіх бур'янів, уламків і червів, які хочуть торкнутися ніжних паростків, промені світла й тепла, ласкавий шелест нічного

дощу; виховання — це імітація і поклоніння природі там, де вона по-материнськи милосердна; виховання — це вдосконалення природи, коли воно запобігає її жорстоким і немилосердним нападкам і звертає їх на благо, і коли накриває покривалом прояви злоби і прикрої глупоти природи-мачухи.

Звісно, є й інші способи знайти себе, отямитися після того заціпеніння, у якому зазвичай живеш, ніби в темній хмарі; але я не знаю кращого способу, ніж звернути увагу на своїх вихователів і наставників. І сьогодні я хочу згадати одного вчителя і вихователя, яким я можу похвалитися, — Артура Шопенгауера, — щоб пізніше згадати й про інших.

2

Щоб описати, якою подією був для мене перший погляд, кинутий на твори Шопенгауера, я повинен ненадовго зупинитися на одній ідеї, що в юності спадала мені на думку так часто і настирливо, як, напевне, жодна інша. Коли я раніше вільно витав у мріях, то сподівався, що доля позбавить мене страшного зусилля й обов'язку виховувати себе самому, що прийде час і я знайду свого філософа-вихователя, справжнього філософа, якому можна підкоритися без довгих роздумів, бо довіряти йому більше, ніж самому собі. Тоді я запитував себе: за якими основними правилами він мене виховуватиме? І я подумав, що він міг би сказати про два принципи виховання, поширені у наш час. Один із них вимагає, щоб наставник швидко розпізнав справжню здібність своїх вихованців і направив усі сили, соки і все сонячне світло саме туди, щоб сприяти правильному визріванню і плідності саме цієї чесноти. Друге правило, навпаки, вимагає, щоб вихователь розвивав усі наявні сили, ростив їх і приводив до гармонійного співвідношення між собою. Але чи треба того, хто має рішучий потяг до ювелірного мистецтва, силоміць навчати музиці? Чи треба визнати правим батька

Бенвенуто Челліні, який знову і знову примушував свого сина грати на «милому ріжку», тобто на тому, що його син називав «проклятущою дудкою»? Це, певно, визнають неправильним щодо таких сильних і яскравих талантів; отож, принцип гармонійного розвитку треба застосовувати, певно, лише до слабших натур, які хоч і мають ціле скупчення потреб і схильностей, проте всі вони разом чи кожна окремо не мають особливо великого значення? Але де ж ми знаходимо гармонійну цілісність і багатоголосе співзвуччя в одній натурі, де ми захоплюємося такою гармонією дужче, ніж у людях, подібних до Челліні, в яких все — пізнання й жадання, любов і ненависть — прагне до однієї центральної точки, до однієї корінної сили, і в яких саме примусова і панівна надсила цього живого центру створює гармонійну систему коливань в усі боки? Отже, може, обидва ці принципи зовсім не суперечать одне одному? Може, один із них просто стверджує, що людина повинна мати центр, а другий — що вона мусить мати також і периферію? Той філософ-вихователь, про якого я мріяв, напевне, не лише знайшов би центральну силу, але й зумів би також запобігти її руйнівному впливу на інші сили; як мені здавалося, його виховна задача значно більше полягала б у тому, щоб перетворити всю людину в живу й рухливу сонячно-планетарну систему і відкрити закон її вищої механіки.

Проте такого філософа у мене не було, і я пробував себе і тут і там; я побачив, які ми, сучасні люди, жалюгідні в порівнянні з греками та римлянами, навіть у тому, що стосувалося серйозного й суворого розуміння виховних задач. З такою потребою у серці можна оббігати всю Німеччину, а особливо всі університети, і не знайти того, що шукаєш: адже навіть значно нижчі й прості бажання залишаються тут незадоволеними. Якби, наприклад, хтось з-поміж німців захотів добре вивчитися на оратора чи намірився пройти школу письменника, то не зміг би знайти хорошого вчителя і школи; схоже,

у нас ніхто навіть не думав, що мова й письмо — це мистецтво, які не можна опанувати без турботливого керівництва й щонайстараннішого навчання. Проте ніщо не виказує самовпевнену самозакоханість сучасників чіткіше й ганебніше, ніж наполовину скупа, наполовину бездумна невимогливість до своїх вихователів й учителів. Якою нікчемністю задовольняються наші навіть найвельможніші та найобізнаніші люди під назвою домашніх учителів; яку мішанину нерозважливих голів та застарілих установ називають гімназіями і вважають їх хорошими; що тільки не задовольняє нас в якості вищого навчального закладу — університету — які керівники, які інституції, в порівнянні з трудністю задачі виховувати людину людиною! Навіть той вартий захвату спосіб, у який німецькі вчені беруться до своєї науки, передусім показує те, що вони думають про науку більше, ніж про людяність, що їх, як загублений легіон, навчають жертвувати собою, щоб потім знову залучати нові покоління до того самого жертвоприношення. Спілкування з наукою, коли ним не керує і не обмежує жоден вищий принцип виховання, а навпаки, на основі принципу «що більше, то краще», звільняє від усяких обмежень, таке спілкування, безсумнівно, для вчених таке ж шкідливе, як економічний принцип laisser faire[1] — для моралі цілих народів. Хто ще пам'ятає, що виховати вченого, не пожертвувавши його людяністю і не висушивши її, — це надзвичайно важка задача — проте цю трудність можна побачити на власні очі, якщо звернути увагу на численні екземпляри, які через бездумне і передчасне захоплення наукою виросли кривими й горбатими. Але є ще важливіша ознака відсутності всякого вищого виховання — важливіша й небезпечніша і передусім значно поширеніша. Якщо одразу зрозуміло, чому тепер неможливо виховати оратора чи письменника, — адже

[1] Принцип невтручання *(фр.)*. — Тут і далі примітки перекладачки.

саме для них немає вихователів; якщо майже так само зрозуміло, чому вчений тепер повинен ставати кривим і дивакуватим, — тому що його виховує наука, тобто нелюдська абстракція, — то запитаймо себе нарешті: де ж, власне, для нас усіх, учених і невчених, вельможних і простих, моральні взірці і знаменитості серед наших сучасників, — видиме втілення всієї творчої моралі нашого часу? Куди, власне, поділися всякі роздуми про моральні питання, які в усі часи займали кожне благородне товариство? Таких знаменитостей і роздумів більше немає; фактично ми живемо за рахунок успадкованого капіталу моральності, який накопичили наші предки і який ми вміємо не примножувати, а тільки розтринькувати; про такі речі в нашому суспільстві або взагалі не говорять, або говорять з такою первісною необізнаністю та недосвідченістю, що це викликає відразу. Тому так і сталося, що наші школи й вчителі просто заплющують очі на моральне виховання або обмежуються формальностями, а чеснота стала просто словом, зачувши яке вчитель і учень більше не можуть думати — старомодне слово, що викликає посмішку, і погано, якщо не посміхаються, бо тоді вони лукавлять.

Пояснення такої апатичності й низького рівня всіх духовних сил складне й заплутане; проте ніхто, хто бере до уваги вплив переможного християнства на моральність нашого старого світу, не зможе не зауважити зворотну дію поваленого християнства, тобто його все більш вірогідну долю у наш час. Висотою свого ідеалу християнство настільки перевершило античні моральні системи і гармонійну панівну природність в усьому, що ми стали нечутливими до цієї природності і відчуваємо відразу до неї; але потім, коли ми ще впізнавали щось краще й вище, але вже не вміли його досягти, тоді, попри все наше бажання, ми вже не могли повернутися до хорошого й високого, до античної чесноти. В цьому метанні між християнським і античним, між заляканою чи брехливою мораллю християнства і таким самим слабкоду-

хим і боязким наслідуванням античності живе сучасна людина і почувається при цьому погано; успадкований страх перед природним і відроджена принадність цієї природності, палке бажання знайти хоч якусь опору, безсилля знань, яке постійно вагається між хорошим і кращим, — все це створює неспокій і сум'яття у сучасній душі, що засуджує її на безплідне й безрадісне буття. Ніколи ще моральні вихователі не були такими потрібними, і ніколи не було так неймовірно мало шансів їх знайти; в часи, коли лікарі найпотрібніші, під час великих епідемій, вони самі наражаються на найбільшу небезпеку. Бо де лікарі сучасного людства, які самі так добре й міцно тримаються на ногах, аби підтримувати й вести за руку ще й інших? Певна понурість і заціпеніння лежать на кращих особистостях нашого часу, постійна досада на боротьбу між удаванням і чесністю, що розігрується у їхніх грудях, відсутність довіри до самих себе, — через це вони абсолютно нездатні бути керманичами й вихователями інших.

Отже, я дійсно витав у мріях, якщо сподівався знайти істинного філософа собі у вихователі, який зміг би підняти мене над невдоволеністю і знову навчити, наскільки це можливо в наш час, бути простим і чесним у думках і в житті, тобто бути несвоєчасним, якщо розуміти це слово в найглибшому сенсі. Адже люди тепер такі багатогранні й складні, що повинні ставати нечесними, якщо взагалі хочуть говорити, стверджувати щось і діяти відповідно до цих тверджень.

З такими труднощами, потребами й бажаннями я познайомився із Шопенгауером.

Я належу до тих читачів Шопенгауера, які після першої ж сторінки впевнені, що прочитають все ним написане і почують кожне сказане ним слово. У мене одразу з'явилася довіра до нього, і вона все ще така сама, як була дев'ять років тому. Я розумів його так добре, ніби він писав для мене: кажу так, щоб ви мене зрозуміли, хоч це нескромно й по-дурному. Тому я не знайшов у ньому жодного парадоксу, хоча подекуди

знаходив незначні помилки; бо що таке парадокси, як не твердження, що не викликають довіри, оскільки сам автор не впевнений у них, бо хотів просто виблискувати й зваблювати ними і взагалі чимось здаватися? Шопенгауер ніколи не хоче здаватися: він пише для себе, а ніхто не хоче бути обманутим, а найменше — філософ, який ставить собі закон: нікого не обманюй, навіть себе!

Навіть за допомогою того приязного суспільного обману, який тягне за собою майже кожна розмова і якому письменники наслідують майже підсвідомо; тим паче за допомогою усвідомленого обману оратора та штучних засобів риторики. Ні, Шопенгауер говорить сам до себе; або, якщо неодмінно хочеться уявити слухача, то подумайте про сина, якого наставляє батько. Це — чесна, грубувата, добродушна промова до слухача, що слухає з любов'ю. Таких письменників нам не вистачає. Сильне приємне самовідчуття промовця охоплює нас із перших звуків його голосу; ми раптом знову почуваємося так добре, ніби зайшли в гірський ліс і дихаємо глибоко. Ми відчуваємо, що тут завжди знайдемо живильне повітря; тут є якась неповторна свобода та природність, як буває у людей, які є господарями свого внутрішнього дому, до того ж дуже багатого дому; на противагу письменникам, які найбільше дивують самих себе, коли раптом говорять щось розумне, і тому їхня манера розповіді стає неспокійною і неприродною. Коли говорить Шопенгауер, це зовсім не нагадує вченого з від природи негнучкими й невмілими кінцівками й вузькими грудьми, через які він ходить незграбно й зніяковіло або ж набундючено; а з іншого боку, грубувата і трохи ведмежа душа Шопенгауера навчає нас не шкодувати за гнучкістю й світською грацією хороших французьких письменників, а нехтувати цими якостями, і ніхто не знайде в нього тієї імітованої, ніби посрібленої начебто-французькості, якою так пересолюють німецькі письменники. Манера Шопенгауера подекуди трохи нагадує Ґете, але загалом він

зовсім не нагадує німецьку модель. Бо він вміє говорити глибокодумне просто, те, що хвилює — без риторики, строго-наукове — без педантизму: у кого ж із німців він міг би цьому навчитися? Також він цурається хитромудрої, надмірно гнучкої і — з дозволу сказати — трохи не німецької манери Лессінга: і це — велика заслуга, оскільки в тому, що стосується прозаїчного викладу, Лессінг — найзвабливіший письменник з-поміж німців. І — щоб одразу сказати найголовніше, що я взагалі можу сказати про його стиль, — я вважаю, що таке його твердження стосується його самого: «Філософ повинен бути дуже чесним, щоб не користуватися поетичними або риторичними допоміжними засобами». Звісно, в часи суспільних думок твердження, що чесність — це щось хороше чи навіть чеснота, належить до заборонених особистих думок; тому я не хвалитиму Шопенгауера, а лише охарактеризую його, якщо повторю: він чесний навіть як письменник; чесних письменників так мало, що, насправді, треба бути недовірливим до всіх людей, що пишуть. Я знаю лише одного письменника, якого прирівнюю до Шопенгауера в його чесності, або й навіть ставлю вище за нього: це — Монтень. Той факт, що така людина взагалі писала, дійсно збільшує охоту жити на цій землі. Принаймні відтоді, як я познайомився з цією вільною і могутньою душею, я почуваюся так, що мушу сказати про Монтеня те, що він сам казав про Плутарха: «щойно я поглянув на нього, як у мене виросла додаткова нога чи крило». Якби йшлося про те, щоб допомогти призвичаїтися на цій землі, я б тримався його.

Окрім чесності Шопенгауер має ще й іншу, спільну з Монтенем, рису: веселість, яка дійсно звеселяє. Aliis laetus, sibi sapiens[1]. Є два дуже різних види веселості. Справжній мислитель звеселяє і збадьорює завжди, хоч висловлює серйозну думку, хоч жарт, людську проникливість чи божественну

[1] Для інших веселий, мудрий для себе *(лат.)*.

поблажливість; без понурого вигляду, тремтливих рук, сльозливих очей, натомість завжди впевнено і просто, сміливо й сильно, можливо, трохи по-лицарськи й суворо, але завжди як переможець; і саме це — бачити переможного бога поруч із усіма чудовиськами, яких він здолав — бадьорить нас найглибше, проникає у саму душу. Навпаки, веселість, яку інколи зустрічаєш у посередніх письменників і лаконічних мислителів, робить нас під час читання глибоко нещасними, як я це, наприклад, відчував від веселості Давида Штрауса. Навіть соромно мати таких веселих сучасників, адже вони компрометують час і нас, людей цього часу. Подібні веселуни зовсім не бачать страждань і чудовиськ, хоча вдають із себе мислителів, здатних їх побачити й здолати; їхня веселість збурює досаду, адже вона вводить в оману: вона хоче примусити нас повірити — тут здобуто перемогу. Адже насправді веселість буває лише тоді, коли є перемога: творів істинних мислителів це стосується такою ж мірою, як і будь-якого іншого витвору мистецтва. Нехай його зміст завжди буде таким жахливим і серйозним, якою насправді є проблема життя: твір справляє гнітюче й болісне враження лише тоді, коли напівмислитель і напівхудожник дихали над ним випарами своєї неспроможності; водночас немає для людини нічого радіснішого й кращого, ніж близькість до одного з тих переможців, які — оскільки осягнули глибини — повинні любити те, що найбільш живе, і як мудреці схилитися наприкінці перед красою. Вони говорять по-справжньому, а не затинаються і не повторюють бездумно одне за одним; вони рухаються і дійсно живуть, а не ходять жахливими масками, як це зазвичай роблять люди. Ось чому в їхній присутності нам так людяно й природно, що хочеться вигукнути, як Ґете: «Яка розкішна, дорогоцінна річ — живе! Як добре пристосоване до умов, яке справжнє, яке реальне!»[1]

[1] З «Італійської подорожі» Й. В. Ґете, 9 жовтня 1786 року.

ЗМІСТ

ШОПЕНГАУЕР ЯК ВИХОВАТЕЛЬ (*пер. А. Савченко*) 3

ВЕСЕЛА НАУКА (*пер. В. Чайковського*). 87
Передмова до другого видання. 91
Глузи, лукавство і помста.
Віршована прелюдія по-німецьки 98
Книга перша 113
Книга друга 157
Книга третя 197
Книга четверта 248
Книга п'ята 296
Додаток.
Пісні князя Фогельфрая. 358

ТАК МОВИВ ЗАРАТУСТРА (*пер. А. Савченко*) 371
Частина перша 373
Частина друга 432
Частина третя 489
Частина четверта і остання 556

ПО ТОЙ БІК ДОБРА І ЗЛА (*пер. Д. Мелашенко*) 633
Прелюдія до філософії майбутнього. Передмова 635
Розділ перший. Про упередження філософів 638
Розділ другий. Вільний дух 661
Розділ третій. Про релігійне життя 681
Розділ четвертий. Сентенції та інтермедії 699
Розділ п'ятий. До природничої історії моралі 715
Розділ шостий. Ми, вчені 736
Розділ сьомий. Наші чесноти 755
Розділ восьмий. Народи і вітчизни 780
Розділ дев'ятий. Що таке шляхетність? 804
З високих гір. Післяспів 835

СУТІНКИ ІДОЛІВ
(*пер. А. Савченко*) 839
Передмова 841
Афоризми й стріли 843
Проблема Сократа 848
Розум у філософії 855
Як «істинний світ» нарешті став байкою.
Історія однієї хибної думки 861
Мораль як протиприродність 863
Чотири великі помилки 869
«Покращувачі» людства 878
Чого не вистачає німцям 883
Наскоки несвоєчасного 890
Чим я завдячую давнім 931
Молоток промовляє
Так мовив Заратустра 938